

नेपालको पहिलो संसदको अभ्युदयदेखि अवसानसम्म

प्रविन राई^{*}

सारांश

विश्वका धेरै मुलुकहरूले प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था अङ्गाल्ने होडबाजीमा बेलायती भूमिबाट विकास भएको संसदीय परिपाटीको अनुशरण गरेको पाइन्छ । यो विश्व लहरबाट अछुतो रहन नसकी नेपालले पनि २००४ सालबाटै "नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४" बमोजिम भारदारी सभा र राष्ट्र सभाका नाममा सैद्धान्तिक रूपमै भए पनि संसदीय अभ्यास अङ्गाल्ने कोशिस गरेको थियो । वि.सं. २००७ सालमा जारी भएको नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ को दोस्रो संसोधनमार्फत् सल्लाहकार सभाको रूपमा एक विधायिक अङ्गको परिकल्पना गरिएको थियो । तर नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले व्यवस्था गरे बमोजिम २०१६ सालमा मात्र नेपालले पहिलोपटक जननिर्वाचित संसदको स्वाद लिने मौका पाएको थियो । यस संसदमा महासभा र प्रतिनिधि सभाको रूपमा दुई सदन रहने व्यवस्था थियो । माथिल्लो सदन महासभामा १८ जना प्रतिनिधि सभाद्वारा निर्वाचित तथा १८ जना श्री ५ द्वारा मनोनीत गरी जम्मा ३६ जना सदस्य रहने र तल्लो सदन प्रतिनिधि सभामा १०९ जना सदस्य प्रत्यक्ष निर्वाचनका माध्यमद्वारा रहने व्यवस्था थियो । नेपालको पहिलो जननिर्वाचित यस संसदले करिब १७ महिने कार्यकालमा विभिन्न उल्लेखनीय ऐतिहासिक काम गरेको थियो । नियमित विधायिकी कार्यका अतिरिक्त मुलुकमा प्रथमपटक भूमिसुधार जस्तो युगान्तकारी कदम चाल्ने चुनौतीपूर्ण कार्य गरेको थियो । यस संसदले गरिवी तथा पछाडोपेनको चपेटामा परेका नेपाली नागरिकहरूको आवाज सरकारी निकायसम्म पुऱ्याउने परिपाटीको समेत विकास गरेको थियो । यसले मूलतः प्रजातान्त्रिक अभ्यासलाई नेपालका प्रत्येक गाँउसम्म पुऱ्याउने पद्धतिको विकास गर्ने प्रयास गर्‍यो । तर राजा महेन्द्रको शक्ति प्राप्तिको आकाङ्क्षा र तत्कालीन प्रधानमन्त्री वीपी कोइरालाबीचको टकरावका कारणहरूले यो संसदका साथै नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले व्यवस्था गरेका सबै राज्य संयन्त्र राजा महेन्द्रद्वारा विघटित भएर देशमा निर्दलीय एवं एकतन्त्रीय शासन व्यवस्थाको प्रादुर्भाव हुन पुग्यो ।

^{*} शाखा अधिकृत, संघीय संसद सचिवालय

विषय प्रवेश

संसद मुलुकको सर्वोच्च जनप्रतिनिधिमूलक संस्था हो । यसले जनताको सार्वभौमसत्ताको अभ्यास गर्दछ । विश्वमा रहेको प्रचलनहरूलाई दृष्टिगोचर गर्ने हो भने यसमा जनताबाट प्रत्यक्ष निर्वाचित वा राष्ट्रप्रमुखबाट मनोनीत व्यक्तिहरू नै सदस्यका रूपमा रहने गरेको पाइन्छ । यस सर्वोच्च संस्थाले लोकहितलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर राज्य सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने कानूनको तर्जुमादेखि कार्यकारिणी निकायका गतिविधिहरूलाई निगरानी गर्ने तथा सुधारका लागि विभिन्न निर्देशन दिने काम गर्दछ । जनताले आफ्नो आवाज उठाउन सक्ने व्यक्तिलाई आवधिक रूपमा यस संस्थाको सदस्यको रूपमा चुनेर पठाउने भएको हुनाले यस संस्थालाई लोकतन्त्रको आधारको रूपमा लिने गरिन्छ ।

संसदसम्बन्धी केही विद्वानहरूले दिएका भनाइहरू देहायबमोजिम रहेका छन्:-

- "संसदलाई सबै किसिमको कानून बनाउने, स्वीकृत गर्ने, विस्तार गर्ने र व्याख्या गर्ने सर्वोच्च र असीमित अधिकार छ । यसले सम्भव हुने सबै काम गर्छ ।" -ब्ल्याकस्टोन
- "संसदले महिलालाई पुरुष र पुरुषलाई महिला बनाउनुबाहेक सबै कार्य गर्छ ।" -डि लोल्मे
- "कानूनी दृष्टिबाट संसदको सम्प्रभुता हाम्रो राजनीतिक संस्थाको प्रबल विशेषता हो । यसको अर्थ कुनै पनि किसिमको कानून बनाउने वा बदल्ने अधिकार र संसदद्वारा निर्मित ऐनलाई कुल्चिने र पछ्याउने अधिकार संसदलाई बाहेक अरु कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई हुँदैन ।" -डायसी

संसदीय अभ्यासको सिंहवलोकन गर्ने हो भने बेलायतको संसद सबैभन्दा पुरानो, बृहत् र शक्तिशाली मानिन्छ । त्यसैले बेलायती संसदलाई संसदीय व्यवस्थाको जननीको रूपमा लिने गरिन्छ । मुख्यगरी, बेलायतको सन् १६८८ को गौरवमय क्रान्ति, सन् १७०१ को Act of Settlement र सन् १७८५ मा सानो पीटलाई प्रधानमन्त्रीको रूपमा संसदले चुनूले बेलायती संसदलाई सर्वोच्च र असीमित तुल्याएको छ (पोखरेल ४७-४८) र यही लहरको प्रभावले गर्दा विश्वभरि नै संसदीय अभ्यासको अनुसरण गर्ने गति तीव्र भएको हो । यही लहरको असरबाट नेपाल पनि अछुतो रहन सकेन । फलस्वरूप वि.सं. २००४ सालबाटै सैद्धान्तिक रूपमा यस प्रणालीको अवलम्बन गर्नु खोजिए तापनि २०१६ सालमा मात्र आएर नेपालले संसदीय प्रणालीको व्यावहारिक अभ्यासको सुरुवात गरेको हो ।

पहिलो संसदको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

प्राचीन नेपालमा वैदिक परम्पराबमोजिम शासन सञ्चालन गरेको पाइन्छ । किरात कालमा त झन वेद सरहको 'मुन्धुम' लाई नै शासन गर्ने मुख्य आधार लिइएको थियो । नेपालका राजाहरूले धर्मशास्त्रलाई महत्त्व दिई धर्म शास्त्रका ज्ञाताहरूलाई आफ्ना सल्लाहकारको रूपमा राखेर उनीहरूको सल्लाहअनुसार प्रत्यक्ष शासन गर्थे । त्यसैले त्यस अवधिमा राज्यको विधायिकी अङ्गको कल्पनासमेत गर्न गाह्रो कुरा थियो (बश्याल ४३) ।

राणा शासनको उत्तरार्धतिर आफ्नो शासन-सत्ता टिकाई राख्नकै लागि नेपालको पहिलो संविधान नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ जारी गरियो । पूर्णरूपले लागू हुन नसके पनि नेपालको संवैधानिक इतिहासको सुत्रपात गर्ने श्रेय भने यो संविधानलाई नै जान्छ । बेलायती संसदीय अभ्यासको केही न केही प्रभाव नै मान्नु पर्छ, यस कानूनमा द्विसदनात्मक व्यवस्थापिकाको रूपमा भारदारी सभा र राष्ट्र सभाको व्यवस्था गरिएको थियो^९ । भारदारी सभा २० देखि ३० जना सदस्यहरू श्री ३ बाट मनोनीत हुने व्यवस्था थियो भने राष्ट्र सभामा ४२ जना निर्वाचित र २८ जना श्री ३ बाट मनोनीत गरी ७० जनासम्म सदस्य रहने व्यवस्था थियो । व्यवस्थापिकालाई व्यवस्थापिका सभा नामकरण गरिएको र यस अन्तर्गत श्री ३, राष्ट्र सभा र भारदारी सभा रहने व्यवस्था थियो (बश्याल ४६) ।

वि.सं. २००७ मा भएको क्रान्तिको परिणाम स्वरूप एकतन्त्रीय जहानियाँ शासनको अन्त्यसँगै राजा त्रिभुवनले जारी गरेको शाही घोषणामा "अबको शासन व्यवस्था जनताले निर्वाचन गरेको एक वैधानिक सभाले तर्जुमा गरेको गणतन्त्रात्मक विधान अनुसार हुने" उल्लेख थियो । तर यस लगत्तै २००७ चैत ३० गते जनताले निर्वाचन गरेका प्रतिनिधिहरूले संविधान नबनाएसम्मका लागि दैनिक शासन सञ्चालन गर्न "नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७" घोषणा गरिएका थिए । उक्त संविधानबमोजिम सुरुमा व्यवस्थापिकासम्बन्धी सबै काम राजाले स्वविवेकमा गर्न सक्दथे भने दोस्रो संसोधनबाट मात्र सल्लाहकार सभाको^{१०} व्यवस्था गरिएको थियो जहाँ श्री ५ बाट तोकिएबमोजिमको सङ्ख्यामा सदस्य रहने र ती सदस्य श्री ५ बाटै मनोनीत हुने व्यवस्था रहेको हुनाले जनप्रतिनिधिमूलक व्यवस्थापिकाको अस्तित्व रहेको थिएन (बश्याल ४७) ।

नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ को अवधिभर देशमा विभिन्न सरकारहरूको गठन विघटन हुनेमात्र होइन राजा त्रिभुवनको परामर्शदातृ सरकार र राजा महेन्द्रको प्रत्यक्ष सरकारहरूसमेत

^९ विष्णु रिजालद्वारा लिखित "राणा कालको संसद" लेख अनुसार यी सभाहरूको अस्तित्व रहेको

^{१०} प्रतिनिधि सभाको २०१६ असार १८ गतेको बैठकको सम्पूर्ण विवरणका आधारमा र जगत नेपालद्वारा लिखित पुस्तक "पहिलो संसद वीपी-महेन्द्र टकराव" का आधारमा यस सभाको पनि अस्तित्व रहेको

सञ्चालनमा आए । संविधान सभाको निर्वाचन गर्ने भन्ने राजा त्रिभुवनको घोषणा घोषणामा नै सीमित हुन पुग्यो । त्यसै बीचमा राजा महेन्द्रबाट २०१४ साल मङ्सिर २१ गते बोलाइएको राजनीतिक दलका नेताहरूको गोलमेच बैठकले ६ महिना भित्रमा निर्वाचन गर्न सकिने सुझाव दिएको थियो । त्यसपछि राजा महेन्द्रबाट २०१५ साल फागुन ७ गते संसदको लागि आम निर्वाचन गर्ने घोषणा भयो । अर्कोतर्फ राजाबाट नयाँ प्रजातान्त्रिक संविधान निर्माणका लागि भगवतीप्रसाद सिंहको अध्यक्षतामा संविधान मस्यौदा आयोग गठन^{११} गरिएको थियो । त्यस आयोगलाई सुझाव दिन बेलायती संविधानविद् सर आइभर जेनिङलाई बोलाइएको थियो र उक्त आयोगले पेश गरेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ राजा महेन्द्रबाट २०१५ साल फागुन १ गते घोषणा गर्दै निर्वाचनसम्बन्धी धाराहरू (धारा ७३ र ७५) तुरुन्त लागू गरियो भने बाँकी धाराहरू २०१६ असार १६ गतेदेखि लागू गरियो (बश्याल ४९) ।

पहिलो संसदसम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था

वि.सं. २०१५ फागुन १ गते जारी गरिएको यो संविधान बेलायती शासन व्यवस्थाबाट प्रभावित बहुदलीय स्वभावको थियो । यस संविधानको धारा १३ बमोजिम श्री ५ को स्वविवेकमा प्रधानमन्त्री नियुक्त गरिने व्यवस्था रहे तापनि त्यस्ता व्यक्ति प्रतिनिधि सभामा तत्कालै अथवा अर्को आम निर्वाचनपछि बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने हुनु पर्ने व्यवस्था रहेको हुनाले मुलुकको प्रधानमन्त्री प्रतिनिधि सभामा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने व्यक्तिबाहेक अन्य व्यक्ति हुनै नसक्ने प्रावधान रहेको थियो । यस्तो प्रावधान संसदीय प्रणालीको मूल चरित्र हो । यसैगरी, यस संविधानको धारा १८ बमोजिम श्री ५ महाराजाधिराज र महासभा तथा प्रतिनिधि सभा नामका दुई सदन सहितको एक संसद रहने व्यवस्था रहेको थियो ।

क. महासभा सम्बन्धी व्यवस्था

संविधानको धारा १९ बमोजिम महासभामा जम्मा ३६ जना महासभासद रहने व्यवस्था थियो, जसमध्ये १८ जना प्रतिनिधि सभाद्वारा निर्वाचित हुने व्यवस्था थियो भने १८ जना श्री ५ बाट मनोनीत गर्ने व्यवस्था थियो । प्रतिनिधि सभाबाट निर्वाचित हुने १८ जना महासभासदहरू समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सिद्धान्तबमोजिम एकल सङ्क्रमणीय मतद्वारा निर्वाचित हुने र बाँकी मनोनीत हुने १८ जना महासभासद श्री ५ को स्वविवेकका आधारमा चुनिने व्यवस्था थियो । महासभाको सदस्य हुनका लागि नेपालको नागरिकले ३० वर्ष उमेर पूरा गरेको हुनपर्ने व्यवस्था थियो । महासभासदको पदावधि

^{११}राजा महेन्द्रको वि.सं. २०१४ माघ २१ गतेको घोषणाअनुसार २०१४ चैत्र ३ गते यस समिति गठन भएको (निर्वाचन आयोग, २८०)

छ वर्षको हुने तथा प्रतिनिधि सभाको विघटनले महासभासदको पदावधिमा कुनै पनि असर नगर्ने व्यवस्था थियो । तर पहिलोपटकका लागि प्रतिनिधि सभाबाट निर्वाचित १८ जना सदस्यहरूको पदावधि गोलाप्रथाद्वारा छ जनाको सात वर्ष, छ जनाको पाँच वर्ष र बाँकी छ जनाको तीन वर्ष रहने व्यवस्था थियो भने श्री ५ बाट मनोनीत १८ जना सदस्यहरूको पदावधि पहिलोपटकका लागि छ जनाको छ वर्ष, छ जनाको चार वर्ष र बाँकी छ जनाको दुई वर्ष रहने संवैधानिक व्यवस्था थियो । संविधानको धारा २८ बमोजिम महासभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष लागि महासभासदमध्येबाट चुनिने व्यवस्था थियो तथा अध्यक्ष र उपाध्यक्षको पद महासभासद रहेसम्मका लागि मात्र कायम हुने व्यवस्था थियो ।

ख. प्रतिनिधि सभासम्बन्धी व्यवस्था

संविधानको धारा २२ बमोजिम १०९ निर्वाचन क्षेत्रबाट मतदाताको गोप्य मतदानद्वारा एक सदस्य निर्वाचित हुने गरी प्रतिनिधि सभाको व्यवस्था गरिएको थियो । यस संविधानबमोजिम २१ वर्ष पुगेका प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई एक निर्वाचन क्षेत्रमा एक मतदान गर्न सक्ने गरी मताधिकार प्रदान गरिएको थियो । यस सभाको सदस्य हुनका लागि नेपाली नागरिकले २५ वर्ष पूरा गरेको हुनु पर्ने व्यवस्था थियो । धारा २६(३) बमोजिम प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल सभाको पहिलो बैठक बस्ने निर्दिष्ट मितिदेखि पाँच वर्षसम्मको रहेने व्यवस्था थियो ।

संविधानको धारा २९ बमोजिम प्रतिनिधि सभाको सभामुख र उपसभामुख सो सभाले यथाशीघ्र चुन्नु पर्ने व्यवस्था थियो । प्रतिनिधि सभाको सभामुखको पदका लागि प्रतिनिधि सभाको सदस्य वा अन्य नेपाली नागरिक पनि चुनिन सक्ने व्यवस्था थियो । त्यसैले निर्वाचनमा पराजित कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई सभामुख बनाइएको थियो । सभामुखको पदमा यस सभाको सदस्य चुनिएमा उक्त सदस्यको स्थान रिक्त हुने तथा उक्त स्थानमा^{१२} उपनिर्वाचनका माध्यमद्वारा पूर्ति हुने व्यवस्था थियो । उपसभामुखको पदमा भने यस सभाका सदस्यहरूमध्येबाट चुनिने व्यवस्था रहेको थियो तथा उपसभामुख भएको सदस्यको कुनै कारणले यस सभाको सदस्यता नरहेमा उपसभामुख पदबाट समेत स्वतः हट्ने व्यवस्था रहेको थियो । प्रतिनिधि सभाको विघटन हुने अभावै पदासीन सभामुखको मृत्यु भएमा वा राजीनामा दिई छाडेमा बाहेक नव संसदको पहिलो बैठक नबसेसम्म निज आफ्नो पदमा रहिरहने तथा विघटन भएका समयमा सभामुखको मृत्यु भयो भने वा आफ्नो पदबाट राजीनामा दिए भने विघटनअघि उपसभामुख भई काम गरेको व्यक्ति वा निजको पनि मृत्यु भएमा वा राजीनामा दिएमा श्री ५ बाट नियुक्ति गरेको व्यक्तिले सभामुखको कार्यभार सम्हाल्ने व्यवस्था थियो ।

^{१२} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५को धारा २४(२) बमोजिम

ग. अधिवेशनको आह्वान र अन्त्य

संविधानको धारा २६ र २७ बमोजिम श्री ५ बाट अधिवेशनको आह्वान तथा अन्त्य गर्ने व्यवस्था रहेको थियो । तर एक अधिवेशनको अन्त्य अर्को अधिवेशनको प्रारम्भको अवधिमा ६ महिनाभन्दा बढी अन्तर गर्न नमिल्ने व्यवस्था थियो । संसदको विघटन गर्न सक्ने अधिकार श्री ५ मा निहित थियो । त्यस्तैगरी एउटा प्रतिनिधि सभाको विघटन अर्को प्रतिनिधि सभाको बैठकको बीचको अवधि चार महिनाभन्दा बढी हुन नसक्ने संवैधानिक व्यवस्था थियो ।

घ. व्यवस्थापिका कार्यप्रणाली

संविधानको धारा ४० बमोजिम अर्थ विधेयकबाहेकका अरू जुनसुकै विधेयक संसदको कुनै पनि सदनमा प्रस्तुत हुन सक्ने तर आर्थिक विधेयक भने केवल प्रतिनिधि सभामा मात्र पेश हुने व्यवस्था थियो । यसरी आर्थिक विधेयक प्रस्तुत गर्दा श्री ५ को अनुमति अनिवार्य गरिएको थियो ।

संविधानको धारा ४१ बमोजिम संसदको एउटा सदनले पारित गरेको विधेयक अर्को सदनमा अविलम्ब पठाइने र अर्को सदनमा पनि पास भयो भने सो विधेयक श्री ५ को स्वीकृतिका लागि पेश गरिने व्यवस्था थियो । प्रतिनिधि सभाले पारित गरेको आर्थिक विधेयक अधिवेशन अन्त हुने कमसेकम एक महिना अगावै महासभामा पठाइएको छ र एक महिनाभित्र महासभाले त्यस विधेयकलाई पास गरेन भने महासभामा पारित नभइकन पनि विधेयक श्री ५ को स्वीकृतिको लागि पेश गर्न सकिने व्यवस्था थियो । आर्थिक विधेयक वा संविधानलाई संशोधन गर्ने विधेयक बाहेक अरू कुनै पनि विधेयक प्रतिनिधि सभाले पास गरेर अधिवेशन अन्त्य हुने कमसेकम एक महिना अगावै महासभामा पठाएको छ र त्यस अधिवेशनमा सो विधेयक महासभाले पारित गरेन भने प्रतिनिधि सभाले अर्को अधिवेशनमा त्यस विधेयकलाई फेरि पास गरी सो अधिवेशनको अन्त्य हुने कमसेकम एक महिना अगावै महासभामा पठाइसक्नु पर्ने व्यवस्था थियो । यसरी पठाएको विधेयक महासभाले एक महिनाभित्र अझै पास गरेको छैन भने महासभामा पारित नभइकन पनि सो विधेयक श्री ५ को स्वीकृतिको लागि पेश गर्न सकिने व्यवस्था थियो । तर पहिलो अधिवेशनमा प्रतिनिधि सभाले पास गरेको मिति र अर्को अधिवेशनमा पास गरेको मिति बीचको अवधि पाँच महिनाभन्दा कम भएको हुन नहुने व्यवस्था थियो । यसमा अर्को अधिवेशन उही संसदको वा त्यसपछि आउने अर्को संसदको पनि हुन सक्ने व्यवस्था थियो । यसका साथै, महासभाले संशोधन गरी पारित गरेको विधेयकमा भएको संशोधनलाई प्रतिनिधि सभाले इन्कार गर्‍यो भने महासभामा विधेयक पारित भएको नमानिनेसमेत व्यवस्था थियो ।

संविधानको धारा ४३ मा सभामुखद्वारा प्रमाणीकरणसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको थियो । सो प्रावधानअनुसार कुनै पनि विधेयक श्री ५ समक्ष स्वीकृतिको लागि पेश गर्नुभन्दा पहिले सभामुखले स्वहस्त प्रमाणित गर्नु पर्ने व्यवस्था थियो । आर्थिक विधेयकहरूको हकमा भने सभामुखले यो विधेयक आर्थिक विधेयक हो भनी थप स्वहस्त प्रमाणीकरण गर्नु पर्ने व्यवस्था थियो ।

संविधानको धारा ४२ मा शाही स्वीकृतिसम्बन्धी व्यवस्था उल्लेख गरिएको थियो जसअनुसार कुनै पनि विधेयक स्वीकृतिको लागि पेश भएपछि श्री ५ले राष्ट्रियपरिषद्सँग परामर्श गरी आफ्नो स्वविवेकका आधारमा स्वीकृत भयो वा अस्वीकृत भयो भनी सूचना दुवै सदनलाई दिने व्यवस्था थियो । यदि कुनै पनि विधेयक अस्वीकृत गर्नु पर्दा स्वीकृति नभएको सूचनाका साथमा श्री ५ को आवश्यक अवलोकन सहित अरू बढी विचार विमर्श गर्नको लागि विधेयक उत्पत्ति भएको सदनमा फिर्ता पठाउने व्यवस्था थियो । श्री ५ को स्वीकृति प्राप्त विधेयक नै लालमोहर लागेपछि ऐन भनिने व्यवस्था थियो ।

निर्वाचन परिणाम

पहिलो निर्वाचनमा नौवटा दल चुनावी मैदानमा थिए । कम्तीमा तीनदर्जन क्षेत्रमा उम्मेदवार खडा गर्न सक्ने राजनीतिक दललाई एउटै चुनाव चिह्न दिइएको थियो । नौ दलका तर्फबाट ५१८ जना र स्वतन्त्रबाट २६८ जना गरी जम्मा ७८६ उम्मेदवार चुनावी मैदानमा थिए (नेपाल, पहिलो निर्वाचित संसद् १५७) । पाँच वर्षे कार्यकाल व्यवस्था गरिएको प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन २०१५ फागुन ७ गतेबाट प्रारम्भ भई विभिन्न चरणमा सम्पन्न गर्ने क्रममा चैत्र २८ गते ४५ दिनमा मात्र पूरा भएको थियो । जसको अन्तिम परिणामको घोषणा २०१६ वैशाख २८ गते भएको थियो (निर्वाचन आयोग २८१) ।

उक्त निर्वाचनमा प्राप्त दलीय संरचना देहायबमोजिम रहेको छ:-

• नेपाली कांग्रेस	७४
• नेपाल राष्ट्रवादी गोर्खा परिषद्	१९
• संयुक्त प्रजातन्त्र पार्टी	५
• नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी	४
• नेपाल प्रजा परिषद् (घन र कोदालो)	२
• नेपाल प्रजा परिषद् (हलो)	१
• स्वतन्त्र	४
कूल जम्मा	१०९

(देवकोटा ९२)

वि.सं. २०१६ असार २६ गते प्रतिनिधि सभाको बैठकले महासभाको लागि १८ जना सदस्यको निर्वाचन गरेको थियो । निर्वाचित सदस्यहरूको दलगत सङ्ख्यात्मक विवरण देहायबमोजिम रहेको थियो:-

• नेपाली कांग्रेस	१३
• नेपाल राष्ट्रवादी गोर्खा परिषद्	३
• नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी	१
• संयुक्त प्रजातन्त्र पार्टी	१
निर्वाचित भएर आउने सङ्ख्या जम्मा	१८
• श्री ५ बाट मनोनीत	१८
कूल जम्मा	३६

(निर्वाचन आयोग २८२)

मनोनतीत हुने १८ जना महासभासदको मनोनयन २०१६ असार २९ श्री ५ बाट भएको थियो (निर्वाचन आयोग २८३) ।

पहिलो संसदको कामकारवाही

क. संसदको अधिवेशन तथा बैठक सञ्चालन^{१३}

यो संसदको दुईवटा अधिवेशन सञ्चालन भएको थियो । जसअनुसार महासभाको पहिलो अधिवेशन २०१६ साउन ४ गतेदेखि २०१६ असोज २१ गतेसम्म सञ्चालन भएको थियो भने दोस्रो अधिवेशन २०१६ चैत १८ गतेदेखि २०१७ भदौ ३१ गतेसम्म सञ्चालन भएको थियो । त्यस्तै गरेर प्रतिनिधि सभाको पहिलो अधिवेशन २०१६ असार १६ गतेदेखि २०१६ असोज २१ गतेसम्म सञ्चालन भएको थियो भने दोस्रो अधिवेशन २०१६ चैत १८ गतेदेखि २०१७ भदौ ३१ गतेसम्म सञ्चालन भएको थियो ।

महासभाको पहिलो अधिवेशनमा कूल ४४ बैठक बसेको थियो भने दोस्रो अधिवेशनमा कूल ८५ बैठक बसेको थियो । त्यस्तै गरेर प्रतिनिधि सभाको पहिलो अधिवेशनमा कूल ४७ वटा बैठक बसेको थियो भने दोस्रो अधिवेशनमा कूल ९४ वटा बैठक बसेको थियो ।

प्रतिनिधि सभाको कार्यसञ्चालन व्यवस्थित गर्नका लागि प्रतिनिधि सभाको नियमावली, २०१६ व्यवस्था गरिएको थियो भने महासभाको कार्यसञ्चालन व्यवस्थित गर्नका लागि महासभाको नियमावली, २०१६ व्यवस्था गरिएको थियो ।

^{१३} सम्पूर्ण विवरण (verbatim) मा आधारित

ख. महासभाको पहिलो बैठक

महासभाका सदस्यहरू २०१६ असार २६ र २९ गते क्रमशः प्रतिनिधि सभाबाट निर्वाचित र श्री ५ बाट मनोनीत भएका थियो । त्यसैले महासभाको पहिलो बैठक २०१६ साउन ४ गते बिहानको ७ बजे बसेको थियो । उक्त पहिलो बैठकले गरेको संक्षिप्त कारवाही देहायबमोजिम रहेको थियो:-

- श्री ५ बाट महासभाको अध्यक्ष निर्वाचित नभएसम्मलाई उमेरले सबैभन्दा जेठो महासभासदलाई कार्यकारी अध्यक्ष मनोनीत गरिबक्सेको व्यहोराको पत्र सभालाई सचिवद्वारा पढेर सुनाइयो ।
- सचिवद्वारा महासभासदमध्ये उमेरले सबैभन्दा जेठो मा. बखानसिंह गुरुङलाई अध्यक्षको शपथ ग्रहण गराइयो र अध्यक्षले अध्यक्षता ग्रहण गरेपछि श्री ५ प्रति कृतज्ञता र भक्ति प्रकट गर्नु भयो ।
- त्यसपछि सचिवबाट अन्य सदस्यहरूलाई शपथ ग्रहण गराइयो ।
- त्यसपछि श्री ५ बाट अध्यक्षको निर्वाचनको निमित्त २०१६ श्रावण ५ गतेको मिति तोकिएको व्यहोराको पत्र सचिवद्वारा सभासमक्ष पढेर सुनाइयो ।
- त्यसपछि सभा सोमबार साउन ५ गते बिहान १० बजे सम्मका लागि स्थगित गरियो ।

यो बैठक समाप्त हुँदा बिहानको ७:४१ बजेको थियो । जसअनुसार महासभाको पहिलो बैठक करिब ४१ मिनेट बसेको थियो ।

ग. प्रतिनिधि सभाको पहिलो बैठक

महासभाले सदस्यहरूको पूर्णता नपाइसकेकोले प्रतिनिधि सभाको पहिलो बैठकलाई नै नेपालको पहिलो संसदको पहिलो बैठकको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । राती ११:४५ बजे बैठक बोलाउँदा संसदीय व्यवस्था अस्थिर हुन्छ भन्ने ज्योतिषीहरूको सल्लाहमा राजाले २०१६ असार १६ गते मध्यरातको साइत हेरेर संसदको पहिलो बैठक बोलाएको मानिन्छ । यातायात सुविधा नभएको त्यो समयमा अधिकांश सांसद पैदलै मध्यरातमा सिंहदरबारस्थित ग्यालरी बैठकमा पुगेका थिए । पूर्वसांसद विश्वबन्धु थापा भन्छन्- "त्यही समयमा बैठक सुरु गरियो भने संसद धेरै चल्दैन भन्ने ज्योतिषीहरूको सल्लाहमा राजाले राती ११:४५ बजे नै बैठक बोलाएको कुरा धेरैपछि मात्र हामीलाई

थाहा भयो ।" (नेपाल, पहिलो निर्वाचित संसद् १५८-१५९) उक्त पहिलो बैठकको संक्षिप्त व्यहोरा देहायबमोजिम रहेको छः-^{१४}

- सभाको सचिवद्वारा श्री ५ बाट सभाको काम चालु गर्नका लागि मा. गिरिप्रसाद बुढाथोकीलाई कार्यकारी अध्यक्षमा मनोनीत गर्न स्वीकृति प्रदान गरेको व्यहोराको पत्र पढेर सुनाइयो ।
- त्यसपछि सचिवद्वारा अध्यक्षलाई शपथ ग्रहण गराइयो र अध्यक्षद्वारा श्री ५ प्रति भक्तिपूर्वक कृतज्ञता व्यक्त गर्दै अध्यक्षसन् ग्रहण गर्नु भयो ।
- कार्यकारी अध्यक्षको आदेशानुसार सचिवद्वारा अन्य सदस्यहरूलाई शपथ ग्रहण गराइयो ।
- त्यसपछि सचिवद्वारा श्री ५ बाट सभाको सभामुखको निर्वाचन २०१६ असार १८ गते दिउसो ३ बजेसम्मका लागि सभाको बैठक स्थगित गरियो ।

वि.सं. २०१६ असार १७ गतेको गोरखापत्रका अनुसार १२ बज्नुभन्दा अघि सुरु भएको बैठक २ बजे सकियो (नेपाल, पहिलो निर्वाचित संसद् १५८-१५९) । यसैगरी, बैठकको सम्पूर्ण विवरण निहार्दा बैठकको प्रारम्भ मध्यरातमा (कुनै निश्चित समय उल्लेख नगरिएको) भएको देखिन्छ भने बैठकको समाप्ति भोलिपल्ट अर्थात् असार १७ गतेको बिहानको २:१० बजे भएको देखिन्छ । त्यसैले, यीनै तथ्यहरूका आधारमा यस पहिलो बैठक करिब २ घण्टा २५ मिनेट बसेको थियो ।

घ. सभाका पदाधिकारीहरूको चयन^{१५}

महासभाको अध्यक्षको निर्वाचनका लागि २०१६ साउन ५ गते सोमबार बिहानको ठिक १० बजे बैठक प्रारम्भ भयो । उक्त बैठकमा सभाको अध्यक्षको पदमा डम्बरबहादुर सिंहको एकल उम्मेदवारी परेको थियो । उक्त उम्मेदवारीको प्रस्ताव नागेन्द्रप्रसाद रिजालले गर्नु भएको थियो भने सो प्रस्तावको समर्थन लक्ष्मण जंगबहादुर सिंहले गर्नु भएको थियो । त्यसैले उक्त बैठकले सो एकल उम्मेदवारी प्रस्ताव स्वीकृत गरी महासभाको अध्यक्षको रूपमा डम्बरबहादुर सिंहलाई निर्विरोध निर्वाचित गर्‍यो ।

त्यस्तै गरेर, उपाध्यक्षको निर्वाचनका लागि महासभाको २०१६ श्रावण ६ गते मंगलबार दिनको ११:०० बजे बैठक प्रारम्भ भयो । उक्त बैठकमा उपाध्यक्ष पदका लागि कमल राणा र दिलिपकुमार शाहीको उम्मेदवारी परेको थियो । कमल राणाको उम्मेदवारीको प्रस्ताव दिलबहादुर

^{१४} सम्पूर्ण विवरण (verbatim) मा आधारित

^{१५} सम्पूर्ण विवरण (verbatim) मा आधारित

श्रेष्ठले गर्नु भएको थियो भने समर्थन मणिहर्षले गर्नु भएको थियो । त्यस्तै गरेर दिलिपकुमार शाहीको उम्मेदवारीको प्रस्ताव बोधप्रसाद उपाध्यायले गर्नु भएको थियो भने सो समर्थन बृजनन्द बर्माले गर्नु भएको थियो । यसरी दुई उम्मेदवारबीच निर्वाचन गर्दा बराबरी मत प्राप्त भएपछि सभाका अध्यक्षले निर्णायक मत कमल राणाको पक्षमा दिनु भएपछि उहाँ महासभाको उपाध्यक्ष पदमा निर्वाचित हुनुभयो । सो अवसरमा शुभ शम्शेर जवरा ले विश्वमा नै पहिलो चोटि कुनै महिला संसदको उपाध्यक्ष पदमा निर्वाचित भएको कुरा व्यक्त गर्नु भयो ।

अर्कोतर्फ सभामुखको निर्वाचन गर्नका लागि प्रतिनिधि सभाको बैठक २०१६ असार १८ गते दिनको ३:०५ बजे प्रारम्भ भयो । सो बैठकमा देववीर पाण्डे र श्री कृष्ण प्रसाद भट्टराईको उम्मेदवारी परेको थियो । देववीर पाण्डेको उम्मेदवारीको प्रस्ताव मृगेन्द्र शम्शेरले गर्नु भएको थियो भने समर्थन बेनीबहादुर कार्कीले गर्नु भएको थियो । त्यसैगरी श्री कृष्ण प्रसाद भट्टराईको उम्मेदवारीको प्रस्ताव मा. विश्वबन्धु थापाले गर्नु भएको थियो भने समर्थन रुद्रप्रसाद गिरीले गर्नु भएको थियो । यसै बैठकमा पछि देववीर पाण्डेले आफ्नो नाम फिर्ता लिन चाहेपछि मृगेन्द्र शम्शेरले सभाको अनुमतिमा आफ्नो प्रस्ताव फिर्ता लिनु भयो । त्यसपछि विश्वबन्धु थापाको प्रस्ताव स्वीकृत भयो र श्री कृष्णप्रसाद भट्टराई सभामुखको पदमा निर्विरोध निर्वाचित हुनु भयो ।

त्यस्तै गरेर प्रतिनिधि सभाका उपसभामुखको पदको निर्वाचन गर्नका लागि २०१६ असार २१ गते आइतबार दिउँसो ३:०० बजे बैठक प्रारम्भ भयो । उक्त बैठकमा महेन्द्रनारायण निधिको एकल उम्मेदवारी परेको थियो । सो उम्मेदवारीको प्रस्ताव श्रीभद्र शर्माले गर्नु भयो भने समर्थन श्रीकान्त अधिकारीले गर्नु भयो । उक्त बैठकमा सो एकल प्रस्ताव स्वीकृत भई प्रतिनिधि सभाको उपसभामुख पदमा महेन्द्र नारायण निधि निर्विरोध निर्वाचित हुनु भयो ।

ड. संसदका केही महत्त्वपूर्ण क्रियाकलाप^{१६}

कूल दुई अधिवेशन सञ्चालन भएको नेपालको पहिलो संसदले त्यस अवधिमा विभिन्न उल्लेखनीय कार्यहरू गरेको पाइन्छ ।

- मुलुकमा व्याप्त रहेको बिर्ता प्रथाको उन्मूलन गर्न यसलाई राष्ट्रिय मुद्दाको रूपमा स्थापित गरी २०१६ असोज १५ गते संसदले "विर्ता उन्मूलन विधेयक, २०१६" पास गरी यस प्रथाको उन्मूलनका लागि सरकारलाई वैधानिक आधार प्रदान गर्‍यो । पछि यही आधारमा टेकी

^{१६} सम्पूर्ण विवरण (verbatim) मा आधारित

सरकारले २०१६ पुस १९ गते बिर्ता उन्मूलन गर्ने घोषणा गर्‍यो (नेपाल, पहिलो निर्वाचित संसद् १६१) ।

- त्यसताका नेपालमा नेपाली र भारतीय दुवै मुद्रा प्रचलनमा थिए । अर्थमन्त्री सुवर्णशमशेर राणाले एक सय भारतीय रुपैयाँको नेपाली १ सय ६० दर कायम गरी देशभर नेपाली रुपैयाँ चलाउने निर्णय गरे (नेपाल, पहिलो निर्वाचित संसद् १६२) ।

(क) अन्य केही पारित भएका केही महत्त्वपूर्ण विधेयक निम्नानुसार रहेका छन्:-

- आकस्मिक कोष विधेयक, २०१६ ।
- आय र कर न्याय विधेयक, २०१६ ।
- न्याय प्रशासन सुधार विधेयक, २०१६ ।
- भूमि सम्बन्धी (संशोधन) विधेयक, २०१६ ।

(ख) प्रतिनिधि सभामा प्रस्तुत भएका केही सङ्कल्प प्रस्तावहरू:-

- कृत्रिम मखन तथा वनस्पति घ्यु प्रतिबन्ध लगाउने सम्बन्धमा कमलराज रेग्मीले २०१६ भदौ २६ गते प्रस्ताव पेश गर्नु भयो र सभाले स्वीकृतसमेत गर्‍यो ।
- मिलिसिया पल्टनलाई तलब भत्ताको व्यवस्था सम्बन्धमा बलबहादुर राईले २०१६ असोज ९ गते प्रस्ताव पेश गर्नु भयो । तर पछि प्रस्ताव भने फिर्ता गर्नु भयो ।
- शिक्षा गुठीहरूलाई राष्ट्रीयकरण गर्ने सम्बन्धमा अच्युतराज रेग्मीले २०१६ असोज १६ गते प्रस्ताव पेश गर्नु भयो र सभाबाट स्वीकृतसमेत भयो ।

(ग) महासभामा प्रस्तुत भएका केही सङ्कल्प प्रस्तावहरू:-

- काठमाडौँबाट नेपाल अधिराज्यभित्र कुनै ठाउँमा जान महिलाहरूले राहदानी लिनु नपर्ने व्यवस्था होस् भनी कमल राणाले २०१७ असार ८ गते प्रस्ताव पेश गर्नु भयो र सभाबाट स्वीकृतसमेत भयो ।
- जिल्लामा भैरहेको घुसखोरी, भ्रष्टाचार र पक्षपात हटाउनेबारे सभामा रिपोर्ट प्रस्तुत गर्ने गरी सात सदस्यीय महासभा समिति जिल्लामा तु पठाउने व्यवस्था होस् भन्ने सम्बन्धमा दिलबहादुर श्रेष्ठले २०१७ साउन ४ गते प्रस्ताव पेश गर्नु भयो र सभाबाट उक्त प्रस्ताव सोही बैठकमा स्वीकृतसमेत भयो ।

- नेपाल अधिराज्य भरिका सरकारी कर्मचारीहरूको पदको नाम नेपाली भाषामा मात्र राखियोस् भन्ने सम्बन्धमा मा. दिलबहादुर श्रेष्ठले २०१७ भदौ १८ गते प्रस्ताव पेश गर्नु भयो र सभाबाट स्वीकृत पनि भयो ।

(घ) प्रतिनिधि सभाका सभामुखले गर्नु भएका केही रूलिङहरू:-

- २०१६ श्रावण १३ गतेको बैठकमा सभामुखले संसदमा लेखापढीको भाषा नेपाली नै भए पनि केही सभाका सदस्यहरूलाई नेपाली भाषा बोल्न कठिनाई परेको हुनाले हाललाई हिन्दी भाषामै बोल्न सक्ने तर ती सभाका सदस्यहरूले नेपाली भाषासमेत चाँडै सिक्नु पर्ने भनी रूलिङ गर्नु भयो ।
- २०१६ भदौ १७ गतेको बैठकमा सभामुखले सभाका सदस्यहरूले लिखित भाषण पढ्न नपाइने भनी रूलिङ गर्नु भयो ।

(ङ) महासभाका अध्यक्षले गर्नु भएका केही रूलिङहरू:-

- २०१७ असार ३२ गते विशेष विवाह विधेयकमा प्रवर समितिबाट भएको थपघट अनियमित भन्न नसकिने भनी रूलिङ गर्नु भयो ।
- २०१७ भदौ २९ गते मा. लक्ष्मण जंगबहादुर सिंहले प्रस्तुत गर्न लाग्नु भएको संकल्पमा सूर्यप्रसाद उपाध्यायले विरोध जनाएपछि अध्यक्षले अदालतबाट फैसला भएका विषयमा बहस हुन नसक्ने भनी रूलिङ गर्नु भयो ।

पहिलो संसद अवसान र त्यसपछिका केही घटनाक्रम

नेपालमा संसदीय व्यवस्था अवलम्बन गरी जनप्रतिनिधिमार्फत् शासन सञ्चालन भएको करिब १७ महिना नबित्दै राजा महेन्द्रले २०१७ पुष १ गते नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ को धारा ५५ को प्रयोग गरी पहिलो निर्वाचित संसद र संसदबाट निर्मित सरकारको विघटन मात्र होइन, त्यस संविधानका अधिकांश धाराहरूसमेत निलम्बन गरी नेपालमा स्थापित संसदीय व्यवस्थাকै अन्त्य गरे (बश्याल ५२) । संसदको दोस्रो अधिवेशन २०१७ भदौ ३१ गते नै सकिएको र तेस्रो अधिवेशनको आह्वान नभै सकेको हुनाले उक्त कालो दिन (अर्थात् २०१७ पुस १ गते) दुवै सभाको कुनै पनि बैठक थिएन । तर सो दिन तत्कालीन प्रधानमन्त्री वीपी कोइराला बिहानको करिब ११:३० बजे^{१७} नेपाल तरुण दलको महाधिवेशन उद्घाटन गर्न थापाथलीस्थित तुङ्गशमशेर राणाको दरबार पुगेका थिए । प्रधानमन्त्री कोइरालाले आफ्नो भाषण सक्नै लाग्दा सैनिकहरूले सम्मेलन स्थल घेरा हाली

^{१७} नेपालको राजनीतिक दर्पण भाग २ (आमनिर्वाचन पछि) पे.नं. ५७३ मा उल्लेख

उनीलगायत अन्य नेताहरूलाई गिरफ्तार गरे । वीपीका साथमा गिरफ्तारीमा पर्ने नेताहरूमा गणेशमान सिंह, सूर्यप्रसाद उपाध्याय, कृष्णप्रसाद भट्टराई आदि थिए । सोही दिनको अपराह्न ३:३० बजे रेडियो नेपालबाट प्रसारण भएको शाही घोषणामार्फत् राजा महेन्द्रले संसद विघटनको घोषणा गरेका थिए (नेपाल, पहिलो संसद: वीपी-महेन्द्र टकराव) । भारतको तत्कालीन प्रधानमन्त्री नेहरूले समेत यस घटनाप्रति खेद प्रकट गरेका थिए (देवकोटा ५८६) । त्यसपछि लगत्तै पुस २२ मा बहुदलीय व्यवस्थामा नै प्रतिबन्ध लगाई प्रजातन्त्रको नाममा निर्दलीय व्यवस्थाको सुरुवात राजा महेन्द्रबाट गरियो । यसरी नयाँ संविधान नआएसम्म शासन व्यवस्था 'विशेष व्यवस्था ऐन, २०१७' अनुसार चलाइएको थियो (बश्याल ५२) ।

यसरी नेपालले संसदीय व्यवस्थाको अभ्यास सुरु गरेको छोटो अवधिमै यस व्यवस्थाको अवसान हुनका पछाडि राजा महेन्द्रको सत्ता र शक्ति आर्जनको तीव्र आकाङ्क्षा तथा राजा महेन्द्र र वीपी बीचको व्यक्तित्व टकराव नै मुख्य कारण थियो । राजा महेन्द्रका सचिवसमेत रहेका ईश्वरीमान श्रेष्ठका अनुसार राजा महेन्द्रले वीपीको भावना र विचारको कदर गर्थे तर कार्यशैलीको भने सधैं विरोध गर्थे । नेपाली कांग्रेसका नेता गणेशमान सिंहका अनुसार राजा र सरकारबीच सम्बन्ध विग्रने मुख्य कारणको रूपमा जङ्गलको राष्ट्रीयकरण, राजारजौटा उन्मूलन गर्ने विषयमा संसदमा प्रस्तुत विधेयक हुन् । यसका अतिरिक्त राजा महेन्द्रले आफ्नो सहयोगविना निर्वाचित सरकार चल्नै नसक्ने प्रावधान राखेर नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ जारी गर्नु पनि अवसानको एक प्रमुख कारण थियो । (नेपाल, पहिलो संसद: वीपी-महेन्द्र टकराव) । यी नै कारणहरू तथा घटनाक्रमको सेरोफेरोमा राजा महेन्द्रबाट नेपालकै पहिले जनप्रतिनिधिमूलक व्यवस्थापिका भङ्ग गरी करिब तीस वर्षका लागि एकतन्त्रीय राजतन्त्रात्मक व्यवस्थाको जग बसाले ।

उपसंहार

नेपाली जनताद्वारा निर्वाचित नेपालको पहिलो संसदले आफ्नो पूर्ण कार्यकालसमेत टिक्न नसकेको यथार्थ आफैमा सुखद पक्ष कदापि होइन । संसदको स्थापनाले नेपालमा जनप्रतिनिधिमूलक तथा जवाफदेही शासन व्यवस्थाको थालनी गरेकोलाई कम आँक्न भने पक्कै मिल्दैन । यस संसदले आफ्नो छोटो कार्यकालमा मुलुकको भूमिसुधारका लागि बिर्ता उन्मूलन जस्तो ऐतिहासिक काम, मुलुकलाई आवश्यक पर्ने समसामयिक विभिन्न कानूनहरूको निर्माण तथा स्थानीय तहमा रहेका जनताहरूको आवाज सरकारसमक्ष पुऱ्याउने परिपाटीको थालनी गरेको थियो । मूलतः यस संसदको स्थापनाले नेपालको परम्परावादी, एकतन्त्रीय, जाहनीयाँ, निरङ्कुश राज्य प्रणालीलाई जनप्रतिनिधिमूलक, पारदर्शी, लोकतान्त्रिक तथा विधिको शासनयुक्त राज्य प्रणालीमा रूपान्तरण

गरेकोले यस संसदको अवधि नेपालको संसदीय इतिहासमा एक महत्त्वपूर्ण अध्यायको रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

पोखरेल, कृष्ण, "संसद", पोखरेल, कृष्ण, प्रमुख संसदीय र गैरसंसदीय राजनीतिक प्रणाली, एम.के.पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स क., २०६७, ४७-४८(नेपाली) काठमाडौं ।

देवकोटा गृष्मबहादुर, नेपालको राजनीतिक दर्पण भाग-२ (आमनिर्वाचन र त्यसपछि), अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च, अनामनगर, २०६४, काठमाडौं ।

फुयाल राजेन्द्र, नेपाल जगत, पहिलो निर्वाचित संसद २०७३ (पृ. १५५-१६३) नेपाली, संसदीय पत्रकारिता, संसदीय मामिला पत्रकार समाज, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

वीपी महेन्द्र टकराव, नेपाल जगत, पहिलो संसद: साँझिला पुस्तक प्रा.लि, २०७२, काठमाडौं ।

नेपाल निर्वाचन आयोग, "नेपालको निर्वाचन इतिहास", २०७३(पृ. २७९-२९०) नेपाली निर्वाचन आयोग, कान्तिपथ, काठमाडौं ।

बश्याल विनोद, "नेपालको संवैधानिक इतिहास", बश्याल विनोद, संवैधानिक कानून, २०६८(पृ. ४३-५३), लुम्बिनी प्रकाशन, काठमाडौं ।